

МІСТА ВОЛОДИМИРО-СУЗДАЛЬСЬКОЇ РУСІ ЗА ВІДОМОСТЯМИ ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ ДЖЕРЕЛ XIII-XV СТОЛІТТЯ

У статті розглядаються та аналізуються відомості західноєвропейських джерел XIII-XV століття про міста Володимиро-Суздальської Русі. Суздаль в середньовічних іноземних джерелах багаторазово згадується в XIII-XIV століттях. Мається свідчення в одному джерелі про місто Володимир (XIII століття). Про Москву стає відомо іноземцям тільки з початку XV століття.

Ключові слова: Суздальська область, топонім, Велика Угорщина, хроніки, мордва.

В статті рассматриваются и анализируются сведения западноевропейских источников XIII-XV веков о городах Владимиро-Суздальской Руси. Суздаль в средневековых иностранных источниках многократно упоминается в XIII-XIV веках. Имеется свидетельство в одном источнике о городе Владимир (XIII век). О Москве становится известно иностранцам только с начала XV века.

Ключевые слова: Суздальская область, топоним, Великая Венгрия, хроника, мордва.

The article considers and analyzes the information Western sources XIII-XV centuries about the cities of the Vladimir-Suzdal Rus. Submitted names of the cities mentioned in the Western sources mainly as a territory of the region of Russia, sometimes as a city. Suzdal in medieval foreign sources mentioned many times in the XIII-XIV centuries. In Hungarian sources Suzdal associated with ancestral home of Hungarians Magna Hungaria, so the city appears in them. In German sources the city is connected with the military and trade relations between the Germans and the Ruthenians. Other sources of Suzdal said about the relationship with the Mongols.

There is evidence of a single source for the city of Vladimir (XIII century). More about this city referred to in the notes Richard called Magna Laudameria. On the basis of several evidence, it becomes clear that the source is mentioned Vladimir-on-Klyazma and not Vladimir-Volyn. Hungarians knew the city of Vladimir-Volyn called Laudameria, and there was no need in addition to a Magna. The presence near the Vladimir region Mordvians is proof that it is Vladimir-on-Klyazma. About Moscow becomes known to foreigners only since the beginning of the XV century. This city is visited by Italian, Flanders and other diplomats and travelers.

Key words: Suzdal region, toponym, the Great Hungary, chronicles, Mordvinians.

Постановка проблеми. Суздальський регіон відіграв важливу роль на Русі. Дослідження іноземних відомостей про Русь слугує допомогою в розкритті історії давньоруських міст. Цінним також буде дізнатись, яке в іноземців існувало сприйняття міст і земель Північної Русі.

Аналіз актуальних досліджень. Історією давньоруських міст займалися багато істориків – М. М. Тихомиров, А. М. Сахаров, Ю. О. Лімонов, І. Я. Фроянов, А. Ю. Дворніченко та інші [23; 24; 22; 14; 26]. Джерелами для їх досліджень слугували давньоруські літописи й археологічний матеріал, лише подекуди були посилання на іноземний наратив. У деяких наукових працях розглядаються окремі іноземні джерела, де розповідається про міста Русі – в роботах В. П. Шушаріна, В. Т. Пашуто, О. В. Назаренко, О. П. Моці [29; 18; 16; 14] та інших. У наукових дослідженнях не розглядалися й не вивчалися в сукупності свідчення західноєвропейських джерел про міста Володимиро-Суздальської Русі XIII-XV століття. Тому **метою статті** є зібрання й аналіз усіх тих свідчень про міста Суздальського регіону та показ сприйняття ними іноземців. Розглянуті західноєвропейські джерела є особливо цінними, тому що освітлюють сучасні їм події. Автор скористався угорськими, німецькими, італійськими та іншими джерелами.

Виклад основного матеріалу. У західноєвропейських джерелах XIII-XV ст. згадуються лише три міста Володимиро-Суздальської Русі – Суздаль, Володимир-на-Клязьмі та Москва. Першими західноєвропейськими джерелами, де Суздаль почав фігурувати, є угорські хроніки (кінець XII – XIV століття). В угорських авторів Суздаль виступав не як місто, а як область Русі. Місто Суздаль було вплетене у переселенський сюжет угорського народу, який пересувався від прабатьківщини до Паннонії. Раннім джерелом, де цей сюжет розповідається, є «Діяння угорців» Угорського Аноніма (рубіж XII-XIII століття). Згідно з цією хронікою, від Скіфії через Суздаль пересувались угорці (приблизно у 884–885 рр.) на чолі з їх ватажком Алмошем. У джерелі зазначено, що угорці «увійшли у землю Русь, що називається Суздадем»

(*terram intraverunt Ruscia, que vocatur Susudal*). Після Суздальської землі угорці дісталися Києва [30, р. 8–9]. Дослідниками наводиться багато фактів вигадок Аноніма, у деяких випадках є перенесення реалій XII–XIII століття на події IX століття [9, с. 121–127; 28, с. 93–104; 14, с. 15–17].

Угорські монахи-домініканці здійснили у 30-х рр. XIII століття мандрівку до Суздальської землі. Юліан Угорець, один із монахів, у листі згадує Суздаль як *Sudal*, назва одного з «герцогств Русі» (*ducatus Rucenorum/Ruthenorum*), до якого підступили татаро-монгольські війська [2, с. 86, 88–89, 104, 106–107]. Інтерес у монахів до Суздальської землі пояснюється тим, що на території Суздальського князівства гіпотетично передбачалася прабатьківщина угорців, так звана «Велика Угорщина» (*Magna Hungaria*), а також зв'язується з переселенням угорців в Паннонію [8, с. 354, прим. 8]. Зазначимо, що в іноземних джерелах багато разів давньоруські князі називаються, то *dux/duca* (герцог), то *rex/regi* (король). Так само стосується князівств – *ducum* (герцогство), *regnum* (королівство).

У «Діяннях гунів та угорців» Симона Кезаї (80-ті рр. XIII століття) два рази згадується Суздаль (в текстах про переселення угрів). В одному випадку, Суздаль знаходиться у переліку країн та народів через які прийшлося пересуватись уграм. Навіть приводяться природні явища, що містяться в цих країнах. В цьому місці вказується, щоб дістатись до Суздальської землі, треба пройти від Скіфії через області бессів (*Bessos*) та білих половців (*Comanos albos*). Суздаль фігурує як королівство – *regnum Susdalie* [38, р. 88]. В іншому випадку, той же рух описується, але без переказу природних явищ та після Суздаля дорога веде до чорних половців (*nigrorum Comanorum*). Крім того, Суздаль називається *Sosdaliam* та має доповнення – *Ruthenmam* [38, р. 90]. Це доповнення можна інтерпретувати двома версіями: 1. це пояснення, що Суздаль є Русью (як в «Діяннях угорців» Угорського Аноніма); 2. або під Рутенією розумівся Київ (Київська земля).

В Угорській Ілюстрованій хроніці (XIV століття) також наводяться тексти про переселенський рух угорців. Як і в попередньому наративі, назва Суздаля в цій хроніці бачимо в двох місцях. Але на відміну від «Діяння гунів та угорців», в Ілюстрованій хроніці відомості наводяться стисло, тому що хроніка складається з ілюстрацій із короткими повідомленнями. Перший текст демонструє маршрут через такі землі: *Scythia* → *Bessos* → *Cumanos Albos* → *Susdalos, Ruthenos* → *Nigrorum Cumanorum* → *Pannoniam* [36, р. VII]. В іншому тексті угорці пройшли через «*regnum Bessorum, Alborum Cumanorum, Susdaliam et civitatem Kyо*» (королівства бессів, білих половців, Суздаль та місто Київ). Потім вони перетнули Альпи і дісталися Угорщини [36, р. XIX]. У цьому тексті замість Рутенії біля найменування Суздаля тепер стоїть Київ (див. вище про дві версії).

Історики припускають, що у XII столітті місто Суздаль стало настільки значущим і відомим, що це дало можливість вписати цей ойконім в угорські хроніки, які розповідають про переміщення угорців наприкінці IX століття [12, с. 193–194; 6, с. 71–72]. Переселенський сюжет також наводиться у трактаті під назвою «Про управління імперією» Костянтина Багрянородного (візантійській імператор X століття) – найраніше джерело про це. Але на відміну від угорських свідчень, давньоруські топоніми Суздаль і Київ у нього в частині, де мова йде про переселення угорців, не згадуються [32, р. 170–175].

У Хроніці Лівонії Генріха Латвійського під 1224 р. говориться, що на боці короля Вячко проти лівонських лицарів брали участь руси суздальського князя. Було взято лицарями Дорпат (Юр'єв-Тарту), займаний людьми Вячко і русами. У живих залишився один «васал великого короля суздальського» (*magni regis de Susdalia vasalus*), який був відправлений лівонцями з сумною звісткою до Новгороду і Суздаля (*Nogardiam et in Susdaliam*) [5, с. 240, 433–434]. У даній звістки Суздаль повідомляється як місто і як частина титулу. В хроніці ще два рази фігурувала титулатура (*rex Susdalia*) [5, с. 231, 232, 425, 426].

У Старшій лівонській римованій хроніці при описі війни між німецькими лицарями і давньоруським військом (Льодове побоїще 1242 р.) наводиться ойконім Суздаль та згадується його правитель – князь Олександр Невський: «Є місто (*stat*) велике і широке, також на Русі (*Ruzen*). Суздадем (*Susdal*) він називається. Олександром (*Alexander*) звали того, хто в той час

там був королем (*kunic*). Своїм підданим він велів збиратися до походу. Руським їх невдачі образливі були. Швидко вони приготувалися. І поскакав король Олександр, з ним багато інших руських (*Ruze*) з Суздаля» [13, с. 232-233]. Неодноразово в іноземних джерелах відзначається приналежність давньоруських міст до Русі, а також жителів цих міст називають рузами/рутенами («*Ruze her von Susdal*» в Старшій лівонській римованій хроніці [35, р. 51], «*Rutheni vero Plescowenses*» в хроніці Германа Вартберга [43, р. 21] тощо). Особливо це спостерігається в німецьких хроніках [21, с. 100–104].

Існує ряд листів під 1248 р. Римського папи Інокентія IV до князя Олександра Невського. В одному листі папа іменує його герцогом суздальським: «*Alendro Duci Susdaliensi*» (ім'я князя в джерелі спотворено) [1, с. 68]. Дослідниками відзначається, що в деяких середньовічних західноєвропейських джерелах було традиційним називати правителів Північно-Західної Русі князями суздальськими, а не володимирськими [13, с. 265]. В іншому листі князь Олександр називається «*Regi Novgardiae*» (король новгородський) [13, с. 268].

У Джованні де Плано Карпіні, італійського мандрівника і дипломата XIII століття, під Суздалем розуміється князівство і область, яка є частиною Русі. Цей ойконім фігурує в джерелі у зв'язку з прибуттям до ставки монгольського хана Гуюка послів з цієї землі. Серед них згадується володимирський князь Ярослав Всеволодович: «*Dux Ieroslaus de Susdal Russiæ*» [40, р. 100, 103]. Назва Суздаля у Плано Карпіні варіюється – в одному місці це *Susdal* [40, р. 100], в іншому *Soldal* [40, р. 103].

У Фоми Сплітського (XIII століття) один раз говориться про Суздаль. Згідно з цим джерелом, татари здійснили облогу й підступно взяли місто Суздаль (*Susdaliu*), яке було великим та християнським. Тоді ж від татар загинув король Георгій (*regemque ipsius nomine Georgium*) разом зі своїм народом [25, с. 104, 290–291]. Ця подія сталась у 1238 р., а під королем Георгієм слід вважати володимирського князя Юрія Всеволодовича, сина Всеволода Юрійовича Велике Гніздо [19, стб. 519; 12, с. 194]. На думку О. В. Назаренко, ці відомості були здобуті від утікачів, які врятувалися від татар [16, с. 154].

Єдиним західноєвропейським середньовічним джерелом про цей топонім є записки угорських ченців на чолі з Юліаном Угорським, що побували на Суздальській землі в 30-х рр. XIII століття. Згідно з повідомленням монаха Рихарда, населення «королівства мордванов» (*regnum Morduanorum*), дізнавшись від своїх пророків, що їм судилося стати християнами, звернулися до правителя Великого Володимира (*ducem Magne Laudamerie*). Просили в нього священиків, які могли би їх охрестити. Правитель відповів у дусі католицької претензії на християнство (дивись коментар Б. Я. Рамма [20, с. 142]). Князь Великого Володимира відмовив мордванському населенню у хрещенні, бо цим має займатися Римський папа. При цьому зазначається, що близький той час, коли всі візьмуть католицтво і підкоряться владі Римської церкви. Розташування цього «королівства мордванов» визначається в сусідстві з Великим Володимиром [2, с. 82, 100].

У джерелі наводиться назва *Magna Laudameria* (Великий Володимир). Більшість дослідників під ним розуміли місто Володимир-на-Клязьмі або Суздальсько-Володимирське князівство [31, р. 307; 27, с. 445; 39, р. 163]. Але були й ті, хто вважав, що згадується в джерелі Володимир-Волинський [4, с. 109]. В європейському наративі під *Lodomeria* фіксувався Володимир-Волинський, у тому числі в угорських текстах (наприклад, в Угорського Аноніма [30, р. 12]). Однак у всіх – без доповнення *Magna*. Монах Рихард повинен був знати місто Володимир-Волинський. Як вважає М. К. Юрасов, це місто вже у XII столітті було відоме угорцям [6, с. 81, комм. 69]. Тому треба було позначити Володимир-на-Клязьмі по-іншому, ніж Володимир-Волинський. Сумнівно, щоб Рихард відійшов від традиційного найменування південноруського міста.

Сусідньою країною *Magna Laudameria* відзначається «королівство мордванов», назва якого схоже з найменуванням фіно-угорського народу мордви з давньоруських літописів. Уперше цей етнонім вживається в готського історика Іордана (VI століття). У нього є перелік народів, що підкорилися готському правителю Германаріху, серед них «*Thiudos Inaunxis Vasinabroncas Merens Mordens Inniscaris*» [33, р. 88]. Науковці цю фразу реконструювали як «*Thiudos in*

Aunxis, Vas in Abroncas, Merens, Mordens in Miscaris», і довели, що під цими хоронімами розуміються фіно-угорські племена – «Thiudos» чудь, «Vas» весь, «Merens» меря, «Mordens» мордва, «Miscaris» мешера [10, с. 60–61; 17, с. 23–25]. Мордва ще багато разів фігурує в іноземних джерелах: МпедЯбт [32, р. 168] у Костянтина Багрянородного (X століття), Mordani [37, р. 76] у Матвія Паризького, Morduanorum/Mordui [40, р. 60, 68, 88] у Платона Карпіні, Merdas/Merduos [40, р. 164] у Гільома де Рубрука, Merduim [13, с. 200] у Роджера Бекона (усі з XIII століття) та в інших джерелах. Тому напевно можна сказати, що Великим Володимиром названо саме Володимир-на-Клязьмі.

Про Москву стало відомо в європейській історичній літературі з XV століття. У актових документах цей ойконім подається вже з початку XV століття. Раннім таким документом є повідомлення за 1407 р. обер-маршалу від Самогітського фогта про стосунки Свидригайла з татарським ханом, московським господарем та литовським князем Вітовтом. У записці назва Москви вписана в титул московського князя – «Kcniq von Moschkow» (король московський) [7, с. 293].

У 1413 р. дипломат і мандрівник Жильбер де Ланноа відвідав Північно-Західну Русь. У його щоденнику Москва зустрічається в якості титулатури – «le roy de Moeusco» (король московський) и «grant roy de Musco» (великий король московський) [42, р. 22, 26]. У Ланноа відзначається, що Псков уже в той час був залежним від Московського господаря і там був його намісник. Але на той час намісника вже вигнали [42, р. 22].

Італійські мандрівники та дипломати в другій половині XV століття більше інформації додають до історії московського міста. У Амброджо Контаріні Москва спершу повідомляється в частині титулатури князя Івана III Васильовича. Під 26 червня 1475 р. відзначається, що Контаріні підготував подарки для посла московського князя Марко Россо. Цікаво, що крім звичного «Duca di Moscovia» (герцог московський), в одному місці ще додається до цього титулу «Signor della Rossia Bianca» (сеньйор Росії Білої) [11, с. 156]. Подібні назви у італійця неодноразово з'являються і надалі: «Ambasciadore in Rossia al Signor Duca di Moscovia» (посол з Росії від сеньйора герцога московського) [11, с. 169], «Duca Zuanne signor della gran Rossia bianca» (герцог Іван, сеньйор Великої Росії Білої) [11, с. 176] та інші.

Окрім Контаріні, ще в декількох іноземних середньовічних джерелах можна побачити звертання до давньоруських князів сеньйорами. Подібним титулом у латинському варіанті (Senior Ruzorum), але без кольорової добавки, Бруно Кверфуртський на початку XI століття називав Київського князя Володимира Святославича [34, р. 224–225]. У Титмара Мерзебургського зустрічається назва Senior по відношенню до Святополка Ярополковича (Zentepulcum seniore) [41, р. 530]. О.В.Назаренко термін Senior перекладає нейтральним «господин» (господар) як синонім до dominus [15, с. 148].

Після всіх пригод на татарській землі, Контаріні 22 вересня 1476 р. прибув до «della Rossia» [11, с. 175]. У Москві він перебував з 25 вересня 1476 по 21 січня 1477 р. [11, с. 176–182]. Декілька разів був на прийомі у Івана III – 28 вересня та наприкінці грудня 1476 р. [11, с. 176–177, 180]. Повідомляється про присутність у Москві двох майстрів: Трифона, катарського ювеліра, що виробляв сосуди для московського князя; Аристотеля Фіорованті, італійського будівельника, що побудував церков на площі (Успенський собор у Кремлі). Побачив у Москві багато греків, які прибули разом із Софією Палеолог (дружина князя Івана III з 1472 р.) [11, с. 177–178].

Італійській мандрівник також описав місто Москву. Згідно з його записами, Москва розташовувалася на невеликому пагорбі та була вся дерев'яною. Через місто текла річка з назвою Mosco (Москва), яка поділяла його на дві частини. Як зазначав Контаріні, на річці було багато мостів. Москва слугувала столицею для московського князя. Навколо міста було багато лісів [11, с. 178]. Далі у Контаріні описується торгівельне, побутове та інше життя населення міста, а також життя самого князя Івана III [11, с. 178–180].

Інший італійський мандрівник, Іосафат Барбаро, слідує за Контаріні при описі Москви (назва приводиться у вигляді Moscho та Mosco) [3, с. 96–98]. Тому він нічого нового не додає до опису міста, але деякі деталі щодо життя населення мають інтерес.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Приблизно з кінця XII до XIV століття Суздаль фігурує в західноєвропейських джерелах. У XV столітті Суздаль у західноєвропейській історичній літературі не з'являється. Володимир-на-Клязьмі згадується, як було доведено, в одному історичному джерелі XIII століття. Назва Москви з початку XV століття вже відома іноземцям. Іноземними мандрівниками всі ці топоніми у більшості сприймаються як область або князівство та, за рідкісним випадком, як місто. З XVI століття вони стали регулярно потрапляти в європейський письмовий наратив. Перспективними є подальші дослідження свідчень в іноземних джерелах про північноруські міста.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Акты исторические, относящиеся к России / Подг. А. И. Тургенева. – СПб. : Э. Праги, 1841. – Т. I. – 399 с.*
2. *Аннинский С. А. Известия венгерских миссионеров XIII–XIV вв. о татарах и Восточной Европе / С. А. Аннинский // Исторический архив. – 1940. – Т. III. – С. 71–112.*
3. *Барбаро И. Путешествие в Тану / И. Барбаро // Библиотека иностранных писателей о России. – СПб.: III Отделение, 1836. – Т. I. – 156 с.*
4. *Белы А. Хроніка «Белай Русі». Нарыс гісторыі адной геаграфічнай назвы / А. Белы. – Мінск: Энцыклапедыкс, 2000. – 238 с.*
5. *Генрих Латвийский. Хроника Ливонии / Генрих Латвийский; Введение, перев. и коммент. С. А. Аннинский. – М.-Л. : Академия наук СССР, 1938. – 608 с.*
6. *«Деяния венгров» Магистра П., которого называют Анонимом / Перев. В. И. Матузовой, коммент. М. К. Юрасова // Studia Slavica et Balcanica Petropolitana. – 2013. – № 1. – С. 68–104.*
7. *Дополнения к актам историческим, относящимся к России. – СПб.: Э. Прага, 1848. – 542 с.*
8. *Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия / Сост., перев. и коммент. А. В. Назаренко. – М. : Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2010. – Т. IV. – 512 с.*
9. *Дьерффи Д. Время составления Анонимом «Деяний венгров» и степень достоверности этого сочинения / Д. Дьерффи // Летописи и хроники. 1973 г. – М. : Наука, 1974. – С. 115–128.*
10. *Зиньковская И. В. К вопросу об историко-археологической идентификации одного из «северных народов» у Иордана (Get., 116) / И. В. Зиньковская // Известия Саратовского университета. – 2011. – Т. 11. Серия История. Международные отношения. – Вып. 2, Ч. 1. – С. 56–63.*
11. *Контарини А. Путешествие / А. Контарини // Библиотека иностранных писателей о России. – СПб.: III Отделение, 1836. – Т. I. – 192 с.*
12. *Лимонов Ю. А. Владимиро-Суздальская Русь: Очерки социально-политической истории / Ю. А. Лимонов. – Л. : Наука, 1987. – 216 с.*
13. *Матузова В. И., Назарова Е. Л. Крестоносцы и Русь. Конец XII в. – 1270 г. Тексты, перевод, комментарий / В. И. Матузова, Е. Л. Назарова. – М.: Индрик, 2002. – 488 с.*
14. *Моця О. П. Мандрівка угрів за Карпати: інформація писемних джерел та археологічні реалії / О. П. Моця // Археологія і давня історія України. – 2011. – Вып. 7. – С. 15–20.*
15. *Назаренко А. В. Немецкие латиноязычные источники IX–XI веков. Тексты, перевод, комментарий / А. В. Назаренко. – М.: Наука, 1993. – 240 с.*
16. *Назаренко А. В. Русь и монголо-татары в хронике Сплитского архидиакона Фомы (XIII в.) / А. В. Назаренко // История СССР. – 1978. – № 5. – С. 149–159.*
17. *Напольских В. В. «Список народов Германариха» – готский путь от Ладogi до Кубани / В. В. Напольских // Уральский исторический вестник. – 2012. – № 2 (35). – С. 20–30.*
18. *Пащуто В. Т. Рифмованная хроника как источник по русской истории / В. Т. Пащуто // Проблемы общественно-политической истории России и славянских стран. – М. : Восточная литература, 1963. – С. 102–108.*
19. *Полное собрание русских летописей. – Л.: Академия наук СССР, 1928. – Т. I. Лаврентьевская летопись. – Вып. 3. Продолжение Суздальской летописи по академическому списку. 519 – Стб. 489–540.*
20. *Рамм Б. Я. Папство и Русь в X–XV веках / Б. Я. Рамм. – М.-Л.: Академия наук СССР, 1959. – 282 с.*
21. *Саганович Г. Н. Русь в прусских хрониках XIV–XV веков / Г. Н. Саганович // Славяне и их соседи. – М.: Наука, 1999. – Вып. 9. – С. 100–104.*
22. *Сахаров А. М. Города Северно-Восточной Руси XIV–XV веков / А. М. Сахаров. – М. : Московский университет, 1959. – 236 с.*
23. *Тихомиров М. Н. Древнерусские города / М. Н. Тихомиров. – М.: Политиздат, 1956. – 478 с.*
24. *Тихомиров М. Н. Средневековая Москва в XIV–XV веках / М. Н. Тихомиров. – М. : Московский университет, 1957. – 316 с.*
25. *Фома Сплитский. История архиепископов Салоны и Сплита / Фома Сплитский; Перев., коммент. О. А. Акимовой. – М.: Индрик, 1997. – 320 с.*
26. *Фроянов И. Я., Дворниченко А. Ю. Города-государства Древней Руси / И. Я. Фроянов, А. Ю. Дворниченко. – Л.: Ленинградский университет, 1988. – 269 с.*
27. *Шушарин В. П. Древнерусское государство в западно- и восточноевропейских средневековых памятниках / В. П. Шушарин // Древнерусское государство и его международное значение. – М. : Наука, 1965. – С. 420–454.*

28. Шушарин В. П. Ранний этап этнической истории венгров. Проблемы этнического самосознания / В. П. Шушарин. – М.: РОССПЭН, 1997. – 512 с.
29. Шушарин В. П. Русско-венгерские отношения в IX в. / В. П. Шушарин // Международные связи России до XVII в. – М.: Академия наук СССР, 1961. – С. 131–180.
30. Anonymi Belae regis notarii. Gestis Hungarorum / Anonymi; Ed. S. L. Endlicher // *Rerum Hungaricarum. Monumenta Arpadiana*. – Sangalli: Scheitlin & Zollikofer, 1849. – P. 1–54.
31. Bendefy L. *Magna Hungaria es a Liber Censuum* / L. Bendefy. – Budapest: Szalay-nyomda, 1943. – 345 p.
32. Constantinus Porphyrogenitus. *De administrando imperio* / Constantinus Porphyrogenitus; Ed. by Gy. Moravcsik, R. J. H. Jenkins // *Corpus Fontium Historiae Byzantinae*. – Washington: Dumbarton Oaks, 1967. – 342 p.
33. Iordanis. *Romana et Getica* / Iordanis; Recensvit T. Mommsen // *Monumenta Germaniae historica. Auctores antiquissimi*. – Berolini: Apud Weidmannos, 1882. – 200 p.
34. List S. *Brunona do Henryka II Cesarza* // *Monumenta Poloniae historica* / Wyd. A. Bielowski. – Lwow: Zaklad Narodowy imienia Ossoliczskich, 1864. – T. I. – 946 s.
35. *Livlõndische Reimchronik mit Anmerkungen, Namenverzeichniss und Glossar* / Herausgegeben von L. Meyer. – Paderborn: Verlag von F. Schöningh, 1876. – 416 p.
36. *Marci Chronica de gestis Hungarorum* / Ed. G. Emich. – Pestini: Acad. scient. hung. typographus, 1867. – CXIII p.
37. *Matthaei Parisiensis. Chronica Majora* / Matthaei Parisiensis; Ed. H. R. Luard. – London: Longman & Co., 1882. – T. VI. – 536 p.
38. *Simonis de Keza. Gesta Hunnorum et Hungarorum* / Simonis de Keza; Ed. S. L. Endlicher // *Rerum Hungaricarum. Monumenta Arpadiana*. – Sangalli: Scheitlin & Zollikofer, 1849. – P. 83-123.
39. Soloviev A. V. «Reges» et «Regnum Russiae» au Moyen Age / A. V. Soloviev // *Byzantion*. – 1966. – T. 36. – P. 144–173.
40. *The Texts and Versions of John de Plano Carpini and William de Rubruquis* / J. Plano Carpini, W. Rubruquis; Ed. C. R. Beazley. – London: Printed for the Hakluyt Society, 1903. – 344 p.
41. *Thietmari Merseburgensis episcopi Chronicon* // *Monumenta Germaniae historica. Scriptores Rerum Germanicarum*. – Berlin: Weidmannsche Buchhandlung, 1935. – 631 p.
42. *Voyages et ambassades de messier Guillebert de Lannoy, 1399-1450*. – Mons: Typ. D'em Hoyois, 1840. – 140 p.
43. *Wartberge H. Chronicon Livoniae* / H. Wartberge; Herausgegeben von E. Strehlke. – Leipzig: Verlag von S. Hirzel, 1863. – 172 p.